

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ: ГЛОБАЛЬНИЙ ТА КРАЇНИЙ ВИМІРИ

Резюме. Розглянуто теоретичні підходи до визначення сутності бідності як об'єкта міжнародних досліджень, причин її виникнення та критеріїв, за якими оцінюється бідність індивіда (домогосподарства)/країни. Запропоновано власне трактування бідності індивіда/країни.

The summary. The theoretical approaches to defining the essence of poverty as an object of international research, the causes of its origin and the criteria of the individual (household) / country poverty are considered. The author offers own interpretation of the individual / country poverty.

Ключові слова: бідність, абсолютна межа бідності, відносна межа бідності, мінімальний споживчий кошук, "закляте коло бідності", критерії бідності індивіда/країни, індекс людського розвитку.

Постановка проблеми. Для науково обгрунтованого визначення бідності як багатоаспектного явища, що потребує комплексного підходу до вивчення основних соціально-економічних причин, які впливають на масштаби й глибину бідності в країні, і визначення критеріїв оцінювання цього явища, що дасть змогу проаналізувати національні пріоритети, рівень добробуту в країні, права й можливості суспільства та показників його виміру, необхідно розглянути широкий спектр теорій бідності. Це допоможе проаналізувати проблему бідності у ширшому розумінні на основі її багатогранності за допомогою різних теоретичних підходів до дослідження причин бідності, що в кінцевому результаті дасть змогу розробити та впровадити ефективніші програми з відповідними механізмами й інструментами скорочення цього соціального явища з послідовним переходом до його запобігання в країні.

Проблема соціальної нерівності й бідності як у глобальному, так і країному вимірі є предметом наукового інтересу та жвавих дискусій як зарубіжних, так і вітчизняних науковців вже протягом десятиліть, що свідчить про її надзвичайну актуальність.

Аналіз останніх досліджень. Найвидатнішими науковцями, котрі досліджували проблему бідності, зокрема намагалися визначити чинники, які спричиняють бідність у країнах, що розвиваються, та уточнити суть бідності, дослідити підходи до вимірювання нерівності й бідності та емпірично її оцінити, проаналізувати вплив економічного зростання і глобалізації на скорочення бідності та розподіл доходів, розглянути вплив соціальної нерівності в розподілі доходів і можливостей на добробут громадян як на міжнародному рівні, так і в межах національного масштабу, є О. Аріас, Арістотель, А. Аткинсон, Н. Бердсолл, О. Білорус, Ф. Бургиньон, Дж. Вульфенсон, В. Геєць, О. Гелор, Д. Доллар, С. Єрохін, Я. Жаліло, Д. Зейра, Дж. Коррес, А. Краай, С. Кузнец, Н. Лустінг, А. Льюїс, Дж. М. Майер, В. Мау, М. Меламед, С. Мочерний, В. Д. Нордхаус, А. Пападаскалопулос, Р. Перотті, Дж. Поліхронопулос, М. Порфененко, Дж. Е. Раух, Д. Родрік, Дж. Роулз, Дж. Сакс, Пол А. Самуельсон, А. Сен, Дж. Сорос, П. Таусенд, М. Тодаро, Н. Франклін, Ю. Шишков, Т. Шульц та багато інших.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення комплексного аналізу теоретичних підходів до дослідження сутності бідності, причин її виникнення й поширення у країнах з різним типом соціально-економічної системи та основних критеріїв і показників, за якими оцінюється бідність індивіда (домогосподарства)/країни, і на основі цього запропонувати власне трактування бідності індивіда/країни.

Світова практика показує, що як урядом кожної країни для оцінювання бідності індивіда (домогосподарства)/країни, так і міжнародними інституціями для визначення рівня бідності на глобальному рівні як основний критерій застосовується *рівень доходу на душу населення*.

С. Бхалла, Х. Сала-Мартіна й Э. Дітон вважають, що для оцінювання рівня бідності у світі та вимірювання нерівномірності розподілу доходу як на національному, так і на глобальному рівнях доцільніше використовувати *рівень доходу на душу населення*, а не рівень споживчих витрат, оскільки, на їхню думку, останній відображає поточний рівень споживання індивіда, а не рівень його достатку і виключає частину доходів сімей, яка витрачається на заощадження. Рівень доходу на душу населення здебільшого використовується у США,

Західній та Східній Європі, а також у більшості країн Латинської Америки, водночас в Азії й Африці переважає рівень споживчих витрат, за винятком Китаю та Індії [1, с. 10–12; 2, с. 86].

Найчастіше для вимірювання кількості бідних у країні, в тому числі оцінювання бідності індивіда, використовують два найпоширеніших базових показники: *межа бідності* (абсолютна і відносна межі бідності), яка для кожної країни чи сукупності країн є різною залежно від їхніх існуючих національних стандартів (оскільки прояви бідності в різних країнах є неоднорідними) та *ВВП на душу населення* (в доларах США за паритетом купівельної спроможності), оскільки, вони, по-перше, узагальнюють первинні дані, по-друге, виражаються в одиницях, які безпосередньо використовуються і є загальнозживаними, а по-третє, теоретично об'єктивні.

Крім встановлення межі бідності, для ґрунтовнішого аналізу цього явища у країнах використовують також *рівень* (кількість бідних, які перебувають нижче від цієї межі бідності, до загальної чисельності населення) та *глибину бідності* (наскільки індивід перебуває нижче від межі бідності). Крім того, для оцінювання рівня злиднів та надзлиднів (фізіологічного виживання) в країні використовують відповідно *межу злиденності*, яка відповідає верхньому й нижньому рівням добробуту населення країни та *межу фізіологічного виживання* людини, за якої наноситься шкода її здоров'ю.

Щодо *абсолютної межі бідності*, то вона розраховується за допомогою вартості мінімального споживчого кошика в розрахунку на одну особу в місяць, достатнього для підтримки активного фізичного стану, відтворення робочої сили, нормального розвитку особистості й задоволення її основних потреб (рис. 1). Невідповідність доходів мінімальному споживчому кошику (прожитковому мінімуму, встановленому в країні) свідчить про наявність у державі абсолютної бідності, оскільки певний рівень доходів населення не може задовольнити потреби, передбачені споживчим кошиком.

Рис. 1. Структура мінімального споживчого кошика (складено автором)

Уперше в Західній Європі, зокрема у Великобританії, підраховали мінімальний споживчий кошик на основі абсолютного підходу, оцінюючи вартість набору найнеобхідніших продуктів і товарів: їжа, одяг, житло тощо (метод Роунтрі). У більшості промислово розвинених країн світу цей показник слугував для регулювання мінімальної заробітної плати та як показник визначення бідності у країні [3; 2, с. 85].

З метою глобального агрегування й порівняння чисельності бідного населення в різних країнах світу та розроблення оптимальних підходів до подолання глобальної проблеми бідності фахівці Світового банку використовують *абсолютний показник*, який враховує споживання однією особою абсолютно необхідних товарів для виживання індивіда на рівні 1–2 дол. США на день, на умовах паритету купівельної спроможності відповідно як міру злиденності та бідності. За допомогою вищевказаного показника фахівці зі Світового банку підраховали кількість бідного

та зубожілого населення: майже половина населення планети (3 млрд. людей) живуть менше ніж на 2 дол. США на день, у тому числі 1,3 млрд. населення проживає за межею злиденності – менш ніж на 1 дол. США на день. За прогнозами Світового банку, при щорічному прирості населення на 80 млн., кількість людей, які будуть жити менше ніж на 1–2 дол. США на день, може скласти відповідно 1,9 – 5 млрд. Найбільше бідних людей та тих, хто живе в умовах крайньої бідності, проживає в Південній Азії, Африці на південь від Сахари, Латинській Америці [42, с. 81–83; 4, с. 57].

Однак, крім застосування універсальної межі бідності, Світовий банк використовує в різних регіонах (на континентах) світу *диференційовані межі абсолютної бідності*, які визначаються на рівні середньодобового доходу, зокрема у країнах Африки межа бідності становить 1,07 дол. США на день, для країн регіону Карибського басейну – 2,15 дол. США, для країн Центральної і Східної Європи та СНД – 4,30 дол. США, для країн розвинутої ринкової економіки – 11,4 дол. США, а для Китаю – 0,6 дол. США на одну особу на день (за паритетом купівельної спроможності) [5, с. 91–92; 2, с. 85]. Це пов'язано насамперед з тим, що не існує єдиного для всього світу стандарту бідності: бідні у США чи Швейцарії розглядаються як заможні люди в країнах третього світу.

Що стосується *відносної межі бідності*, то вона визначається відносно загальноприйнятих стандартів життя в певному суспільстві у певний час (від 50–75 % медіанного рівня сукупних доходів (витрат) у розрахунку на умовного дорослого) та враховує не стільки величину доходів (рівень життя), скільки їхній розподіл (ступінь майнового розшарування) і ступінь задоволення тих чи інших потреб. У середині 1950-х рр. зарплата у країнах Західної Європи зросла і в деяких інших державах була вищою за прожитковий мінімум, тому для дослідження рівня бідності в цих країнах переважно застосовується межа відносної бідності, встановлена на рівні 35–50% від середнього доходу на душу населення. Однак у різних країнах розроблено свою національну методику підрахунку відносного підходу, при якому прожитковий мінімум встановлюється статистично та прирівнюється до частки середнього доходу населення (або частки медіанного доходу), яка відрізняється від інших країн. Зокрема, у країнах Заходу (Великобританії, Німеччині) та у США, в яких переважає високий рівень доходів, прожитковий мінімум становить 40% медіанного доходу, в країнах з нижчим рівнем життя (Італія, Греція, Іспанія), ніж у попередніх державах він становить 50 %, а у таких державах, як Ірландія й Португалія, – 60% [5, с. 90–93; 6, с. 181; 2, с. 85]. Саме відносний показник більшою мірою використовують для оцінювання бідності в країні, оскільки він є універсальнішим та відповідає міжнародній методиці оцінювання кількості бідного населення.

Вищезгаданий критерій бідності – *рівень доходу на душу населення* – і пов'язані з ним показники чітко простежуються при аналізі певних теорій бідності й праць окремо взятих учених, які досліджували проблему бідності у країнах, що розвиваються. Незважаючи на обґрунтовано визначений критерій оцінювання бідності індивіда (він може застосовуватись і до країни загалом), з теорій бідності та праць окремих науковців, які вивчали цю проблему, випливають різні причини, що, на їхню думку, є основними причинами, які впливають на рівень життя населення у країні. Однак слід зазначити, що часто причини здебільшого взаємопов'язані між собою або ж доповнюють одна одну. Наявність однієї причини, яка виникла через попередню, призводить до появи наступної, створюючи таким чином замкнений ланцюг бідності індивіда (країни), в якому важко знайти першорядну причину цього явища.

Більшість підходів дослідження причин бідності та механізмів її зменшення базується на макроекономічних моделях економічного зростання: моделі Р. Солоу, теоріях ендегенного й екзогенного зростання. На думку Р. Солоу, основними факторами, які впливають на рівень життя населення, є: рівень споживання, заощадження, інвестиції, амортизація, науково-технічний прогрес та продуктивність праці [7, с. 65–94]. Норма заощаджень та інвестицій визначає оцінку бідності чи багатства у країнах. Країни, де значна частина національного доходу, величина якого визначається рівнем забезпечення капіталом, працею і технологіями, витрачається на заощадження, мають змогу спрямовувати масштабні інвестиції на розвиток людського та фізичного капіталів, у результаті чого збільшується рівень виробництва за рахунок підвищення продуктивності праці, що веде до економічного зростання в державі.

Модель Р. Солоу розглядає не лише заощадження, а й приріст населення й технологічний прогрес як фактори зростання обсягів виробництва у країні. Високі темпи приросту населення оцінюють негативно, адже вони детермінують низьку частку капіталу, що припадає на одного працівника, а отже, й до низьких доходів на душу населення.

З вищесказаного випливає існування зв'язку між рівнем заощадження, стійким рівнем забезпечення капіталом і доходом на душу населення (високий дохід на душу населення пов'язаний з високим рівнем інвестицій у країні).

Модель Р. Солоу дає відповідь на одне з найважливіших питань економіки, а саме: скільки виробленого продукту необхідно заощаджувати на майбутнє, а скільки споживати на даний час, обґрунтовуючи це тим, що норму заощаджень нею має контролювати держава прямо та опосередковано, враховуючи всі втрати і вигоди від встановленого рівня заощаджень, що впливатиме на рівень життя та зростання економіки країни загалом [7, с. 65–94].

Передумовою для виникнення поняття “закляте коло бідності”, яке вперше запропонували Г. Зінгер і Р. Пребіш, розглянута в їхніх працях проблема бідності у країнах, що розвиваються, за допомогою системи взаємопов'язаних економічних та демографічних факторів. Існують різні модифікації “заклятих кіл бідності”. Першою з них є “закляте коло бідності” за Г. Лейбенштайном, що відображає зв'язок між зростанням населення і зміною економічних умов (зниженням чи підвищенням рівня національного доходу на душу населення). Згідно з цим підходом, на думку Г. Лейбенштайна, основною причиною зниження рівня життя у країнах, що розвиваються, – це надмірне зростання населення, яке швидко поглинає приріст національного доходу, досягнутого за рахунок підвищення продуктивності сільського господарства, й обмежує використання природних ресурсів (насамперед землі), що перебувають у розпорядженні суспільства. Водночас це призводить до дроблення земельних ділянок, зниження врожайності та, як наслідок, до погіршення харчування, збільшення голодуючих і підвищення смертності у країні [8, с. 48–51].

Дуже часто поряд зі зростанням населення у більшості країнах світу існує також проблема обмеженості природними ресурсами, що є не менш важливою причиною, яка впливає на зростання національного доходу на душу населення. Ось чому першочергове завдання для бідних країн полягає не лише у покращенні їхньої економічної політики, враховуючи географічні фактори, які впливають на розподіл світового прибутку та економічне зростання, а й у збільшенні міжнародної економічної допомоги для вирішення проблем, пов'язаних з географічним розміщенням країни, таких, як зниження рівня інфекційних захворювань, підвищення сільськогосподарської продуктивності та ін.

Розглянутий вище критерій оцінювання рівня життя населення (країни) – рівень доходу суспільства, що впливає на купівельну спроможність та рівень заощаджень домогосподарства, можна також простежити за допомогою Р. Нурксе, який запропонував свій варіант “заклятого кола бідності”. На його думку, основною причиною бідності є відсутність (нестача) капіталу в країні для модернізації виробництва, що породжує низку проблем, а саме: зниження продуктивності праці, отримання низького рівня доходу населення, внаслідок чого виникає низька купівельна спроможність, що не дає змоги населенню заощаджувати й інвестувати у фізичний і людський капітали тощо [9, с. 5].

Ми неодноразово зазначали, що бідність – “пастка”, яка є системою хибних кіл, що ускладнює виявлення першопричини цієї багатоаспектної та динамічної проблеми бідності, яку доволі проблематично вирішити. З огляду на це, основний причинно-наслідковий ланцюг бідності у країні, що впливає на бідність конкретного індивіда зокрема, можна також подати в іншій інтерпретації, а саме: нестача капіталу в країні зумовлена обмеженою нормою заощаджень через низький рівень національного доходу, на який впливає недостатній рівень інвестицій, що в кінцевому результаті призводить до зниження продуктивності праці та рівня доходу на душу населення.

Незважаючи на те, що кожен з авторів вищезгаданих “заклятих кіл бідності” виділяв свою основну причину виникнення бідності, можна виокремити чотири основних фактори, які визначають рівень розвитку країн, а саме: людські ресурси (демографічна ситуація у країні, освіта, здоров'я), природні ресурси, капітал і технології. Порушення одного із вказаних

взаємопов'язаних факторів є причиною бідності та утворення “заклятого кола бідності” як для країни загалом, так і для окремо взятого домогосподарства зокрема (рис. 2).

Схематично це можна показати таким чином: низькі доходи породжують низькі заощадження, що призводить до зниження рівня інвестицій у фізичний та людський капітали, таким чином унеможливаючи введення нового машинного обладнання і підвищення продуктивності праці, яка спричиняє низькі доходи населення. Невисокий рівень освіти та кваліфікації, що перешкоджає адаптації нових і прогресивних технологій та подальше зростання населення, яке поглинає нововведення у національному виробництві, є “самопосилюючими” елементами породження бідності у країнах, що розвиваються.

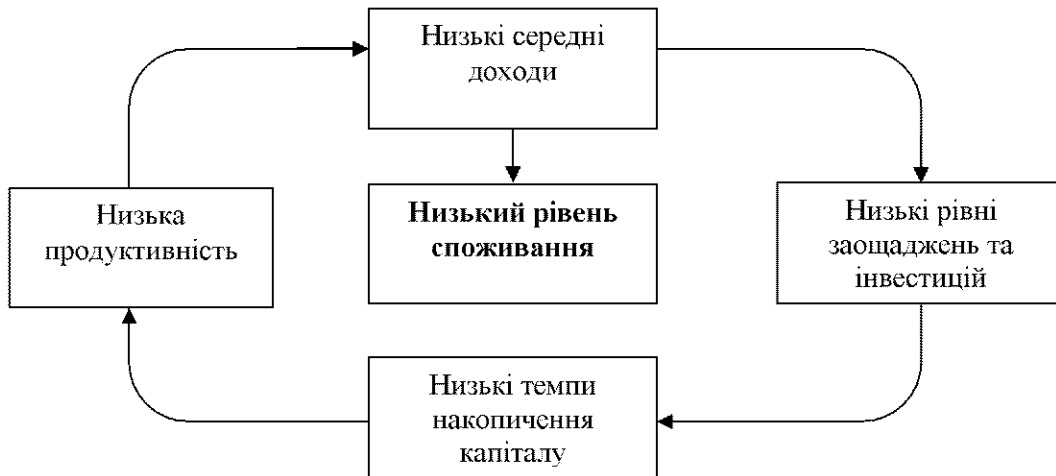

Рис. 2. «Закляте коло бідності» країни / індивіда [10, с. 800]

Як бачимо, кожен з перелічених факторів є дуже важливим та суттєво детермінує рівень бідності, але ми вважаємо, що однією з основних причин «заклятого кола бідності» є нестача внутрішніх заощаджень у країні через невисокий рівень національного доходу, більша частина якого використовується на споживання, а менша – на заощадження, через що спостерігається нестача реальних ресурсів для реальних інвестицій, спрямованих на підвищення продуктивності, а отже, і на зростання реальних доходів населення. Виникає логічне запитання: яким чином країна може вийти з цього «заклятого кола бідності»?

Логічним продовженням теорій “заклятого кола бідності”, зокрема підходу Р. Нурксе, стала теорія “великого поштовху”, родоначальником якої був П. Розенштейн-Родан (пізніше її використали Р.Нурксе, Х. Лейбенстайн, А. Гіршман, Г. Зінгер та ін.), з якої також впливає головна причина соціально-економічної відсталості країн, що розвиваються, – нестача капіталу в державі.

На думку згаданих науковців, необхідний “великий поштовх”, який допоміг би подолати бар’єри бідності та розірвати закляте коло цього явища. Інакше кажучи, на їхній погляд, одним із шляхів покращення життєвого рівня населення є масштабне вливання капіталу для модернізації виробництва, що дало б змогу збільшити темпи зростання доходу на душу населення у країні. Це призвело б до зростання купівельної спроможності та сприяло розширенню потреб людини і способів їх задоволення. Підвищення попиту на товари й послуги дасть стимул до розвитку виробничих сил для задоволення тих самих потреб та розширення суб’єктів підприємницької діяльності [8, с. 132–134].

При трактуванні бідності за П. Таусендом [11, с. 3–26] також впливає основний критерій – наявність доступних матеріальних ресурсів для забезпечення своїх потреб у співвідношенні їхньої кількості із середнім рівнем ресурсів по країні. Для цього критерію характерна відносна межа бідності, яка визначається загально визнаним рівнем життя в

конкретному суспільстві у конкретний період часу, а не мінімальними фізіологічними потребами.

С. Макконнелл та Л. Брю обґрунтовують причину бідності у країні, з якої випливає основний критерій оцінювання бідності особи – рівень доходу на душу населення, з точки зору неспроможності індивіда (сім'ї) підтримувати мінімальні життєві стандарти (певна кількість товарів (продовольчих, непродовольчих) і послуг, які уряд та експерти вважають мінімально необхідними) через низький рівень доходів, котрий є мінімально нижчим від національного стандарту – абсолютної межі бідності, що фактично отримує бідне населення.

На основі узагальнення вищевказаних теоретичних підходів до причин зниження рівня життя більшості населення у країні, з яких випливає основний критерій – рівень доходу на душу населення, бідність можна трактувати як низький рівень доходу на душу населення через незначні людські, природні ресурси, відсутність (нестачу) капіталу в країні та технологічне обладнання, утворюючи таким чином «закляте коло бідності».

Крім рівня доходу на душу населення, застосовують інший критерій оцінювання бідності домогосподарства – *рівень споживання (витрати на споживання)*, оскільки здебільшого частина домогосподарств занижує свої доходи чи не бажає повідомляти про свої неофіційні доходи. Ось чому багато фахівців та міжнародних організацій, зокрема Організація Об'єднаних Націй та Світовий банк, також використовують цей критерій, вважаючи, що він є надійнішим індикатором, ніж рівень доходів на душу населення (хоча рівень споживання визначається доходом індивіда, оскільки саме дохід вказує на рівень добробуту населення), як для оцінювання рівня життя індивіда, так і для оцінювання кількості бідних у країні.

Доцільність використання цього критерію обґрунтовано насамперед тим, що, по-перше, він точніше характеризує реальний стан матеріальної забезпеченості населення, ніж дохід, який є лише одним із елементів, що забезпечує споживання товарів та послуг; по-друге, дуже важко отримати достовірну інформацію про доходи населення через поширення зайнятості у неформальних секторах економіки (приховування нелегальної діяльності); негрошових форм оплати праці та великого сектора тіньової економіки (приховування населенням своїх доходів); по-третє, він відображає не лише забезпечення товарами та послугами, а й можливість доступу домогосподарств до кредитів чи наявність заощаджень.

Тому не дивно, що Т. Шульд однією із трьох причин бідності індивіда витрачання ним (сім'єю) на продукти харчування половини (або більше) свого індивідуального доходу (не менш важливу роль відіграють також витрати із загального сукупного доходу індивіда на утримання житла), з якої й випливає основний критерій оцінювання бідності населення – рівень споживчих витрат (так званий структурно-витратний критерій). Основним показником, який характеризує цей критерій, є частка населення, що витрачає понад 60% свого доходу на харчування – бідною, а понад 80% – зuboжілою.

Водночас фахівці ООН та Світового банку серед багатьох проявів бідності у будь-якій країні зокрема, у тому числі індивіда, і в світі загалом також виділяють низький рівень споживання (якість харчування) та пов'язаний з ним показник – частка населення, яка споживає менше, ніж 2100 Ккал на день, вважається бідною (так звана межа бідності), а нижче, ніж 1680 Ккал на день, – перебуває у злиднях (так звана межа злиденності).

Для нормального функціонування організму людини кожна держава встановлює нормативи споживання основних продуктів харчування в місяць (на добу) як для працездатного, так і непрацездатного населення й необхідну норму калорійності, яка залежить від статі, віку людини, професії (груп фізичної активності) та перебуває в межах від 2500 до 4500 Ккал на добу (для жінок в середньому на добу потрібно споживати 2100 Ккал, для чоловіків – 2700 Ккал). Порівняння фактичного середнього рівня споживання товарів та послуг на душу населення з нормативним характеризується *коефіцієнтом задоволення потреб індивіда*.

Отже, з огляду на цей критерій бідність – низький рівень споживання, що визначається енергетичною цінністю харчування й структурою споживання населення, а також високою питомою витрат із загального доходу на продукти харчування й на утримання житла, що не менше характеризує рівень життя населення у країні.

Ще одним критерієм оцінювання бідності і в країні, і конкретного індивіда є *рівень освіти та професійної підготовки* і пов'язаний з ним показник – індекс досягнутого рівня освіти (розраховується як факт. знач. – min. Знач. (0%) / max. Знач. (100%) – min. Знач. (0%)), де 2/3 письменності дорослого населення та 1/3 зарахування учнів, студентів до початкової, середньої, вищої шкіл). Варіант “кола відсталості” за Б. Кналлом показує, що основною причиною поширення бідності у країнах є низький рівень освіти і професійної підготовки населення, що призводить до низької кваліфікації робочої сили, а це спричиняє низьку продуктивність праці та ін., з чого й випливає вищевказаний критерій.

Крім цього, фахівці зі Світового банку та Організації Об'єднаних Націй вважають, що нестача кваліфікованої робочої сили, спеціалістів, низький рівень професійної підготовки, освіти є не тільки причиною бідності, а й наслідком цієї проблеми, спричиненої низьким рівнем асигнувань в освітню сферу. Тому держава має більшою мірою звернути увагу як на охоплення освітою всіх верств суспільства, так і на якість надання освітніх послуг упродовж усього життя індивіда, оскільки на сьогодні освіта є вже не підготовкою до життя, а власне способом життя та формою захисту індивіда та його сім'ї від невизначеності й непередбачуваності у майбутньому.

На думку Т. Шульца, є три основні характеристики, які визначають бідність індивіда, зокрема однією з них є низький рівень умінь та знань, з чого випливає ще один критерій, за яким оцінюють рівень життя населення, – рівень освіти [12, с. 6].

Крім цього, Т. Шульц вважається піонером у галузі досліджень “людського капіталу”, а також автором концепції «інвестування у людський капітал» як найважливішого фактора розвитку слаборозвинених країн і подолання бідності. Він уперше звернув увагу на економічну цінність людського капіталу, а саме на вдосконалення якісних характеристик населення, які, на його думку, є вирішальним фактором зростання добробуту суспільства, впливаючи як на рівень доходів сім'ї (індивіда), так і на ймовірність потрапити до категорії бідного населення.

Т. Шульц висловив переконання, що здійснення політики пріоритетних інвестицій у людський капітал (не лише в освіту, а й у здоров'я населення) принесе країнам, що розвиваються, динамічне економічне зростання, адже зростаюча доходність в економіці країни пов'язана насамперед із втіленням знань, ідей, винаходів, інновацій, технологічного прогресу – основних рушіїв виробництва.

Безумовно, на нашу думку, без міцної людської інфраструктури економічне зростання у будь-якій країні не стане самозабезпечувальним, тому основним завданням держави є необхідність мобілізації значних інвестицій у людський капітал, без якого неможливі технологічний прогрес, підвищення якості праці, вдосконалення організації, менеджменту та інновацій.

Отже, з вищесказаного випливає, що бідність зумовлена низьким рівнем освіти через незначні витрати держави на професійно-освітню підготовку населення, що і впливає на рівень доходу індивіда зокрема і на економічний розвиток країни в цілому.

Іншим критерієм оцінювання бідності країни (індивіда) є *очікувана тривалість життя*, а основний показник, який його характеризує, – індекс очікуваної тривалості життя (розраховується як фактичне значення – min. значення (25) / max. значення (85) – min. значення(25)).

Середня тривалість життя не перевищує 40 років і, на думку Т. Шульца, є третьою складовою, яка визначає бідність країни й з якої випливає не менш важливий критерій оцінювання рівня життя населення – тривалість людського життя [12, с. 6; 5, с. 90–93].

Фахівці зі Світового банку для вимірювання кількості бідних у світі взагалі та в кожній країні зокрема, крім рівня доходу на душу населення на день, використовують також якісні критерії, а саме: очікувану тривалість життя та рівень дитячої смертності.

Серед інших критеріїв, які вказали спеціалісти ООН, значну увагу також приділяють такому критерію, як очікувана тривалість життя, що характеризує рівень медичного обслуговування (оснащеність населення лікарями, лікарняними ліжками, необхідними медикаментами, лікарськими й іншими спеціальними засобами).

Отже, бідність проявляється у низькій якості медичного обслуговування через незначні інвестиції в охорону здоров'я, що впливає на очікуване довголіття, яке визначається як тривалість майбутнього життя при народженні дитини, та на рівень дитячої смертності.

Слід ще звернути увагу на критерій, який запропонували експерти ООН, – *рівень санітарно-гігієнічних умов життя індивіда* (якість питної води, продуктів харчування, забрудненість навколишнього середовища). Основним показником, який характеризує цей критерій, є індекс обмеженості здорового способу життя (співвідношення кількості населення, яке проживає на забруднених територіях, що мають надлишковий вміст шкідливих речовин у питній воді та атмосферному повітрі, до загальної чисельності населення).

Отже, бідність виникає внаслідок погіршення довкілля, що впливає на якісні умови життя кожного індивіда.

Крім перелічених вище критеріїв, існує також суб'єктивний прожитковий мінімум, який розробили економісти Лейденського університету (Нідерланди). Цей мінімум індивід сам визначає для себе та знаходиться шляхом опитування громадської думки.

На думку П. А. Самуельсона і В. Д. Нордхауса, використання такого підходу до оцінювання масштабів бідності в країні чи індивіда лише ускладнює проведення межі між бідними й небідними через високий ступінь розбіжностей між межами бідності, що базуються на об'єктивних і суб'єктивних оцінках потреб населення [10, с. 403].

Отже, з огляду на суб'єктивний критерій бідність виявляється через низьку самооцінку індивіда щодо рівня наявного доходу та рівня споживання.

Іншим критерієм оцінювання бідності індивіда (країни) є *рівень майнового розшарування населення* через відмінності в рівні доходів на душу населення або на одного зайнятого.

Як вважає А. Льюїс, основними причинами бідності та низьких темпів зростання в країнах, що розвиваються (з неї і впливає цей критерій), яку він пояснював за допомогою своєї знаменитої моделі дуалістичної економіки (її основними елементами є сучасний (ринково орієнтований) сектор, що займається переважно промисловим виробництвом, та традиційний (сільськогосподарський), який здебільшого працює на самозабезпеченні і в якому перебуває більша частина населення), є низька ефективність та розвиток сільськогосподарського сектора, що зумовлено низьким технологічним оснащенням і використанням місцевого досвіду. При цьому в сучасному секторі, навпаки, спостерігаються високі темпи НТП та взаємодія зі світовим ринком, що позначається на підвищенні продуктивності праці й збільшенні рівня доходу населення. Економіка розвивається за рахунок сучасного сектора, який розширюється при необмеженій пропозиції праці та погодженні працівників на низькі заробітки, властиві традиційному сектору. Тому в своїй концепції А. Льюїс пропонує механізм перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів із традиційного у сучасний сектор, в якому використовуються трудоінтенсивні технології й трудомісткі види ресурсів, що дасть змогу ліквідувати надлишок робочої сили у сільському господарстві та підвищити рівень зарплат для працівників (рис. 3) [13, с. 402–407].

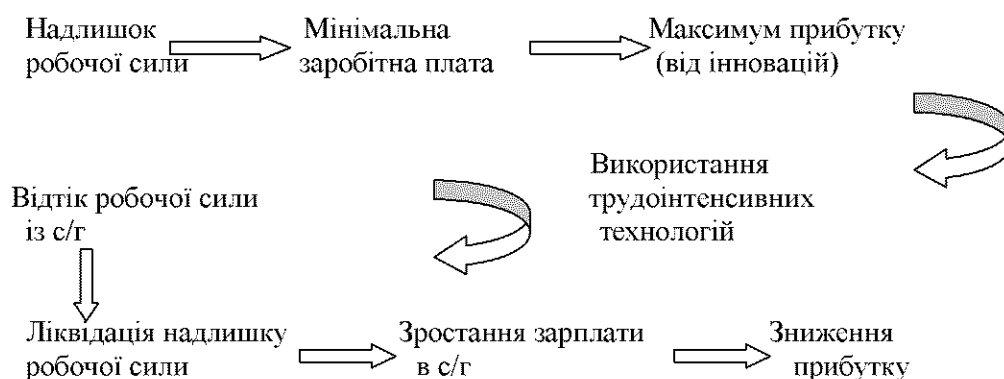

Рис. 3. Механізм перерозподілу ресурсів із традиційного сектора (аграрного) в сучасний (промисловий) у концепції У. А. Льюїса [13, с. 402–407]

На думку Арістотеля, Дж. Роулза та І. Бентама, соціальна нерівність як у розподілі доходів, так і в доступі до базових можливостей є також однією з причин, яка обмежує права й свободу індивіда у задоволенні його найважливіших людських потреб і з якої випливає критерій, що слугує для оцінювання бідності індивіда (країни), – *диференціація доходів населення*.

Основними показниками, які використовують для вимірювання ступеня нерівності населення за доходами, є децильний (квінтильний) коефіцієнт диференціації (співвідношення доходів 10% (20%) найбагатших сімей до доходів 10% (20%) найбідніших сімей), коефіцієнти концентрації доходів Лоренца та Джині. З допомогою кривої розподілу доходів (кривої Лоренца) можна отримати інформацію про нерівність, оскільки вона показує дійсне (реальне) кількісне співвідношення між часткою доходу населення та процентом загального доходу, який вони отримують протягом року. Для вимірювання ступеня відносної нерівності доходів населення використовують коефіцієнт Джині, який відображає ступінь відхилення фактичного розподілу доходів (витрат) за чисельно рівними групами населення від лінії їхнього рівномірного розподілу (наближення цього індекса до 1 (0) означає абсолютно нерівномірний розподіл доходів населення, і навпаки).

З усього вищесказаного випливає, що бідність виникає внаслідок відносно великої поляризації суспільства в рівні доходів на душу населення (або на одного зайнятого) і нерівного доступу до базових можливостей (медичне обслуговування, освіта, робота, побутові умови для існування тощо).

Згідно з найсучаснішими підходами критерієм визначення бідності індивіда (країни) є *рівень можливості задоволення основних потреб населення*.

Як вважає А. Сен, автор економічної теорії добробуту, бідність не варто оцінювати лише з наявності доходу, а доцільніше розглядати її з точки зору спроможності індивіда досягти певних мінімальних можливостей, оскільки "... перетворення реальних доходів на реальні можливості змінюється залежно від соціальних обставин та особистих якостей" [14, с. 669–670].

З огляду на те, що екстраординарне зростання бідності відбувається як за доходами (бідність), так і за фізичними характеристиками людини (часто у побуті використовують ширше поняття, ніж бідність – "людська бідність", що охоплює погані житлові, побутові умови, низький рівень охорони здоров'я, освіти й професійної підготовки, низький рівень харчування, гендерну нерівність, погіршення навколишнього середовища тощо), доцільно оцінювати бідність індивіда не лише з точки зору величини доходу, на який можна придбати необхідний мінімум продуктів харчування та послуг чи кількості спожитих благ, а й соціальної можливості бідного населення придбати за свої доходи товари першої необхідності та отримати доступ до таких базових потреб, як освіта, робота, відпочинок, медичне обслуговування, соціальний захист та ін., й належну якість в отриманні послуг, які впливають на умови життя людей [6, с. 185].

Основним показником, який оцінює доступ індивіда до основних можливостей і враховує як всі потреби бідняків, так й їхні можливості самостійно подолати зубожілість, є інтегрований показник рівня бідності – індекс людського розвитку (ІЛР), який у 1990 р. А. Сен спільно із пакистанським економістом Махбубом Уль Хакімом (Mahbub Ul Haq) розробив. Цей індекс охоплює як доходи на душу населення, так і соціальні показники (середню тривалість життя, рівень освіти) та розраховується як сума середнього значення трьох вищеперелічених базових показників, поділена на три (чим значення ІЛР ближче до 1, тим краще для країни, і навпаки) [6, с. 184–185]. З 1993 року ІЛР використовують фахівці ООН у щорічному звіті (рис. 4).

З вищесказаного випливає, що бідність виявляється не лише в неможливості індивіда підтримувати існування через нестачу коштів, а й у позбавленні його можливостей у користуванні медичними, освітніми послугами через соціальні, політичні та інші обмеження чи перешкоди, тоді як решта суспільства користується такими можливостями.

Висновки. Огляд різних теоретичних підходів до визначення суті бідності, її причин та критеріїв оцінювання дає змогу сформулювати власне більш комплексне визначення бідності індивіда, яке б враховувало усі аспекти цього явища. На нашу думку, бідність індивіда – це не лише низький рівень доходів та споживання, що унеможливує задоволення мінімальних потреб індивіда, й відсутність його доступу до можливостей, а саме: покращити своє матеріальне становище, отримати якісне медичне обслуговування, здобути якісну освіту, певну кваліфікацію, працевлаштуватися відповідно до набутої освіти та кваліфікації, отримати відповідні побутові умови й житлово-комунальні послуги для існування, забезпечити екологічно чистий здоровий спосіб життя, отримати політичну, економічну, соціальну свободу, право на творчість, самоповагу, збагатитися духовно й почувати себе у безпеці.

Водночас бідність країни ми визначаємо як неспроможність держави через неузгодженість дій та інтересів різних економічних суб'єктів – інститутів державної законодавчої і виконавчої влади (або ж прямого корпоративізму в їхній діяльності), а також певною мірою всього громадянського суспільства у реалізації відповідної соціально-економічної політики, яка б забезпечила всім мінімально соціально гарантований рівень та якість життя, рівний доступ до базових можливостей (медичне обслуговування, освіта, робота, побутові умови для існування та ін.), створення умов для ефективної праці й надання більшої винагороди за ефективнішу роботу, тобто поєднувала б інструменти, які б сприяли максимальному соціальному захисту населення та водночас підвищували стимул до високоефективної підприємницької діяльності суспільства.

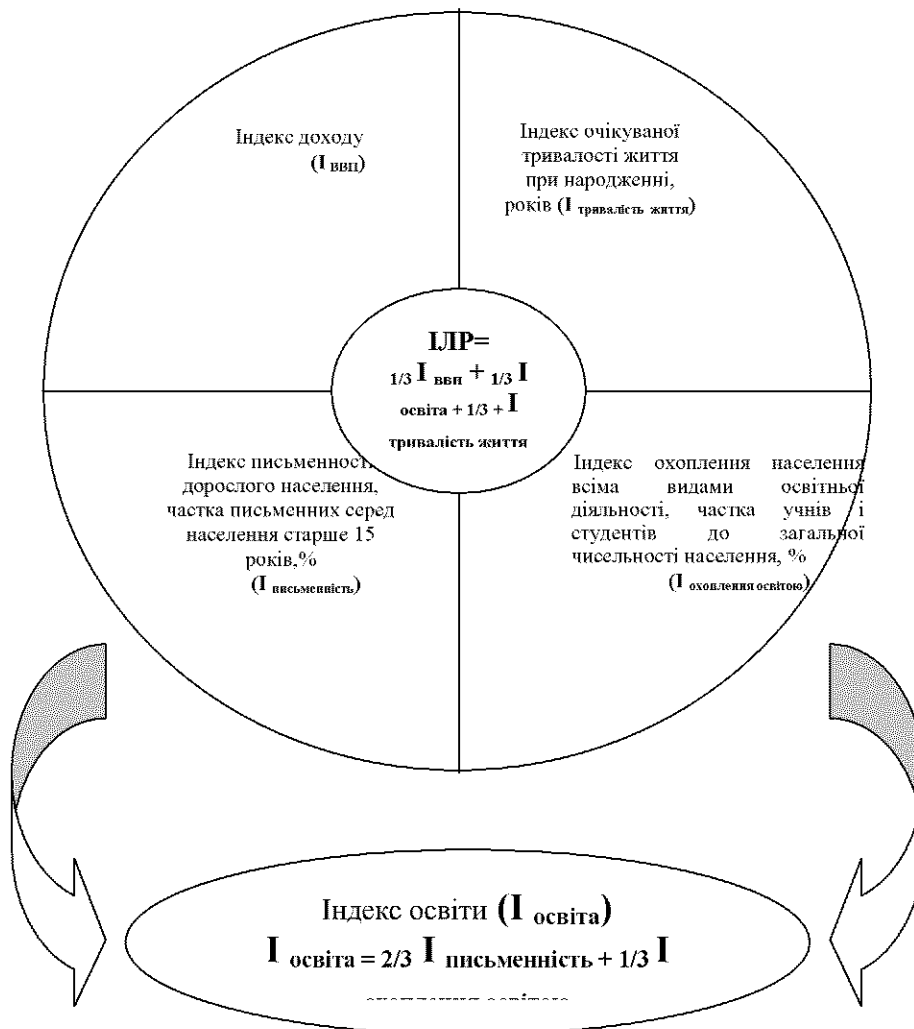

Рис. 4. Складові індексу людського розвитку (складено автором)

Широкі тлумачення бідності індивіда (багатоаспектність даного явища) вказує на те, що проблему бідності необхідно розв'язувати за допомогою широкого спектру механізмів (внутрішніх та зовнішніх), які б взаємодоповнювали один одного, спрямованих на подолання всіх проявів бідності.

Використана література

1. Шишков, Ю. Уровень бедности в современном мире: методологические споры [Текст] / Ю. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 1. – С. 3–14.
2. Порфененко, М. Бедность в мире: подходы к измерению [Текст] / М. Порфененко // Международная экономика. – 2005. – № 3. – С. 81–93.
3. Гільярд, П. Важливою є різниця між багатими і бідними [Текст] [Електронний ресурс] / П. Гільярд. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/doc/w13-ukt.doc>. – Назва з титул. екрана.
4. Румянцева, Е. Бедность как глобальная проблема [Текст] / Е. Румянцева // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 2. – С. 57–65.
5. Стожок, О.З. Методологічні підходи до оцінки бідності населення та формування її показників [Текст] / О.З. Стожок // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – № 2. – С. 90–93.
6. Опально, В.В. Показники вимірювання бідності у постсоціалістичних країнах [Текст] / В.В. Опально // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 12. – С. 179–185.
7. Solow, R.A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics, 1956, February, pp. 65–94.
8. Leibenstein, H. Economic Backwardness and Economic Growth: Studies in the Theory of Economic Development. N. Y., 1957. – P. 48–51.
9. Nurkse, R. Problems of Capital Formation in Underdevelopment Countries. Oxford. 1955. – P. 5.
10. Самуэльсон, П.А. Экономика [Текст] / П.А. Самуэльсон, В. Д. Нордхаус; пер. с англ. – М. : БИНОМ, 1997. – 800 с.
11. Townsend, P. The International Analyses of Poverty. – New York, London : Harvester Wheatsheaf, 1993. – P. 3–26 (291 p.).
12. Schultz, T.W. The Economics of Being Poor. – Oxford UK & Cambridge USA : Blackwell, 1993. – P. 6.
13. Lewis, W.A. The Theory of Economic Growth. N. Y., 1959. – P. 402.
14. Sen, Amartya. A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Reply to Professor Peter Townsend. Oxford Economic Papers (December 1985). – P. 669–670.